

ВОИН-ХУМАНИСТ-ПОЕТ

Страхил Попов

Ако за много наши творци на словото изобразяването на войната е своего рода преориентация, нарушаване на един ритъм и следване на друг, писателят Йовков е рожба на военното време. Той израства и укрепва като белетрист в смутните времена на социално-националните катаклизми, довели народите до страшни страдания. Задавали са си въпроса: кое направи Йовков писател? Отговорът е по-лаконичен от въпроса — талантът. Във всеки случай — не войните. Истинският отговор трябва да търсим много по-дълбоко — в националното самосъзнание на творческата индивидуалност и личност. За съжаление много малко преки изказвания за себе си и своите произведения ни е оставил този велик мълчаливец, но неговата белетристика е напълно достатъчна, за да открием същественото от неговия характер. Впрочем това е съкровеното желание на самия писател.¹ За Йовков същностният смисъл на всяка литература е нейният национален дух . . . „не от враждебен към другите народи патриотизъм, не и от чувство на расово превъзходство, каквото ние впрочем нямаме, трябва да желаем това, а защото то е условие за всяка култура, за всяко морално и духовно съвършенство . . .“² Към художествено превъплъщение на националното съзнание, към неговото възпитаване са насочени усилията на твореца. И още едно показателно изказване на Йовков, което визира и темата за войните: „Нашите политически мъже не могат да разберат, че обновлението и възраждането и изобщо националното е преди всичко в творенията на писатели и художници, създадени от българската душа и предназначени да будят, да хранят и да издигат тая душа. . .

Но нашите държавници и общественици са търсили не пробуденото и утвърдено национално съзнание, а пасивната, инстинктна, неосъзната българска душа и с нея са работили, тъй като с нея по-лесно може да се злоупотребава.“³ Тук се съдържа може би част от тайната. И Йовков като Вазов търси и възпитава възродителните сили на нацията. И двамата се разграничават от официалното кокетничене с народността, което често е било употребявано от властта за постигане на нечистоплътни цели. И особено по време на войните. Освен това и двамата наши писатели разбират войната не само като средство и цел за обединението на българите, за да се заличат миналите неправди, наложени на България от политиката на великите сили, но и като своеобразно продължение на възрожденския процес в новите времена. И в тази своя трактовка като национални писатели те съвсем не са далече от комплексната истина за националния проблем на Балканите. Нали именно Ленин още през 1913 г. изказва същата мисъл: Оформянето на нациите в Австроунгарската империя и на Балканския полу-

¹ Вж. Елин Пелин и Йордан Йовков. Тяхното слово. Варна. 1977, с. 159.

² Пак там, с. 185.

³ Пак там, с. 184.

стров съвсем не е завършено. Разбира се, нашите писатели не в качеството си на социолози и политици правят своите обобщения, а като художници. С това трябва да си обясним скритата поезия на Йовковите произведения, онова дълбоко подводно течение, което действа повече на сърцето, отколкото на разума. И във военните му разкази и разкази-есега преобладават романтичните видения, естетическите категории оформят както душевността на героите, така и настроенията на ситуацияте. Неговият „Летопис (1912—1918)“ е особено богат с художествени „факти“, които водят към авторовата душевност. Финалният разказ на цикъла — „Една вечер“ — е до голяма степен програмен. Той съдържа много от светоусещанията на Йовков, които засягат нюансите на отношението мирен живот — война. Написан в есеистичен план, разказът съвсем не е възхвала на бойните сражения — те изобщо липсват. Емоционалното и асоциативно повествование, което се води от героя, създава една почти идилична картина на военния делник. Кое привлича героя-разказвач във фронтовата атмосфера? — преди всичко виталното, здравото у човека, дружбата, искрените и чистосърдечни отношения пред лицето на смъртта — атрибути човешки, позабравени в мирния живот, изпълнен с тежките грижи за черния хляб. Тегобите на войнишката служба са много по-тежки, но в нея липсва приземността на погледа, изчезват дребнавостите, остава полетът към по-високи хоризонти. Ето го романтика Йовков — защото неговото „аз“ напева мислите на героя. Какви чувства възбужда автора, съзерцавайки картина на Ц. Тодоров, изобразяваща един фронтов войник, „сложил ръцете си върху дулото на пушката си, замислено загледал пред себе си“? Естетическата значимост на съзерцаването платно се съдържа не толкова в погледа на войника, който „гледа жестокостите на войната“, колкото в „епичната красота на войнишката фигура... в това съсредоточено изражение на лицето, в тоя поглед, който може да има човек, който много е видял и много преживял...“⁴ В онова велико мълчание на героя и същевременно обикновения човек, който не е войнолюбец. Това е българският селянин, душата на когото трепти от заветите на земята и труда. Дълго време след войните, в есента на живота си, писателят ще изповядва своите лични чувства към тази истински одухотворена вселена на българския селянин — земята: „Или в тих слънчев ден съм сядал край узряла, вече изсъхнала нива, и съм се заслушвал в гласа на класовете — странен мистичен глас, с който нивата, земята сякаш говори.“⁵ Това е изконното в душевността на българина. Защото не е възможно светкавичната трансформация от едното качество в другото (мирен живот — война), без да се нарушат предвечните добродетели. Да, в тези сиви фигури, войниците-отпускари от фронта, Йовков вижда величието на епичното, красотата на подвига в изпитанията, ненарушената душевна хармония на благородството, проявена с особена сила на бойното поле. В една своя характеристика за храбростта на българина Йовков пише: „Такъв е нашият българин — той е храбър там, където трябва, на бойното поле, против ония, които излизат с оръжие в ръка срещу него. Към мирното население той е друг...“⁶ В същност тези национални качества-предимства са художествено осъзнати и в произведенията на Вазов и Антон Страшимиров. Но четейки разказите на Йовков, изпитваме носталгията по отминалите времена, опоектизирани от него. Тази носталгия по романтиката на отминалите дни обаче е преди всичко част от авторовата душевност, която той съумява да внуши на читателя през всички времена. Изворот на това чувство се намира в онази любов, която писателят изпитва към народа, към човека изобщо, независимо от неговата националност. През болката на патриота по изгубения роден край (Добруджа след Междусъюзническата вой-

⁴ Всички цитати от Йовкови произведения са по: Й. Йовков. Събр. съч. Т. I. С., 1970.

⁵ Вж. Елин Пелин и Йордан Йовков..., с. 155.

⁶ Пак там, с. 186.

на), прозира острата наблюдателност на художника, чийто поглед прониква в най-големите душевни дълбини на неговите „безотечественици“ от едноименния разказ. Тези хора, принудително разделени от родните огнища, не наподобяват ли съдбата на Яворовите арменци с техните кървящи от мъка сърца? През погледа именно на тези тъжно-замечтани очи писателят вижда близкото минало, което е още по-скъпо сега, защото е изгубено. Така слънчевият пейзаж на земята родна от външен се превръща във вътрешен. Това поетическо пространство е по-скоро омая, сън, който стопля душите, сгрява сърцата. Без да има публицистична насоченост, „аз“-повествованието осъществява по съвсем недвусмислен начин неразривната връзка между автор и народ. Той слива своята индивидуална болка с нерадостната участ на колективния си герой. И писателят, и героят еднакво изпитват трагичната участ на „Пиер Шлемиля — човека с изгубената сянка . . .“ Така ще си отидат те до края на дните с голяма пустота в душата, с постоянна кървяща рана по изгубения рай. Може би така е било винаги с човека — не отдава особено значение на красотата около себе си, защото е привикнал с нея; но душата зарадава в горък неутешим плач, когато тази красота е изгубена. Така Йовков осъществява своето единение с горчивата участ на своя народ. Поетическото обобщение достига такава висота, че придобива легендарни очертания, които поставят знак на равенство между неговите „безотечественици“ и митичните кораби-скитници, вечно странстващи и търсещи „нещо изгубено и скъпо . . .“

Тази мека, одухотворена природа е основната черта в характера на Йовков. Любовта му към хората не достига никога границата на екзалтираната парадност, не търси своята изява в гръмките фрази на декларативността. Но неговата обич е дълбока като душата му. С каква топлота пресъздава той великата дружба между българския селянин и домашното животно („Те победиха“). Авторската интерпретация на скулптурната композиция, която дава и заглавието на разказа, е само прелюдия към високопоетическите му размисли върху един действителен свят в мирно време и на война. Интелектуално-емоционалната струя в повествованието открива един човек, който прониква в дълбините на явленията. Така той се разграничава от интерпретацията на критическите реалисти, които виждат в стеснена светлина драмата на селския труженик, изгубил своя помощник — вола или бивола. Тридесет години живял на село, Йовков добре знае, че не лихварят и бъдещият глад изпълва сърцето на селянина с ридание, а нещо много по-съществено — изчезва едно същество от къщи, остава злокобната празнина, като че ли е умрял човек. Като народна песен звучи разказът, щом авторът се докосне до онези извечни добродетели на българина, манифестирани в труда през всички сезони. Само едно дълбоко влюбено сърце може да открие толкова нюанси в живота на обикновения човек, който превръща труда в обред, в култ. Така съвсем неусетно Йовковите персонажи преминават границата на реалното и се превръщат в символи. Движи се с бавна и тремава походка старият ветеран от трите войни в разказа „Призракът“. Бронзово кораво лице, излагано не един път на природните стихии, сив, изкалян от окопите шинел, на който единият ръкав „свободно виси“, „смачкана“ фуражка, небрежно-спокоен и твърд поглед, който често е посрещал страшен образ на смъртта — това е видимото, външният портрет на героя. Но виденията и услужливо бликналите автори асоциации го трансформират в друга стойност. Продължава той своя спокоен ход като жив символ на народното упование в по-светли бъднини, а може би и като „жесток, мълчалив укор на гузни съвести“. Така поетическото слово на белетриста достига висотата на митологическите обобщения. Авторът създава герои, съществуващи в живота реалност, която в много кратко време се превръща в легенда. Не наподобява ли този Йовков ветеран, устремил се към безкрая, съдбата на онзи кораб-скитник от една легенда на Едгар По, който пори

„безкрайните пустини на океана“, горд в своята самотност? Една аналогия, която лежи в основата на разказа „Сами“ — по-скоро есе за тихия героизъм и патриотизма. Защото не храбростта и презрението към смъртта са възвеличени тук, а нещо много по-велико — любовта към родината. Действителният факт за подвизите на крайцера в Индийския океан в началото на Първата световна война прелива в легендата на Едгар По, подсилва се от емоционално-асоциативната мисъл на писателя, за да прерасне в един обобщен мит на патриотичното и общочовешкото. И авторовите видения, пронизани от титаничния героизъм на моряците-сенки — нереални същества, изпяват своя славослов във финала на разказа: „И тиха радост пълни душите и сълзи бликат в очите . . . , защото пред тях е трицветното знаме, единствен и скъп символ на далечното отечество, и защото наблизо и надалеч блещи и тихо приказва необятното море — последната и вечна родина . . .“ Как можем да си обясним подобни мощни обобщения, които със своята експресивна лаконичност наподобяват света на притчата? Преди всичко с безграничната любов на Йовков към народа и родината — две идентични понятия за него. И той като Теодор Траянов с кървящо от страданията сърце отправя своите въпроси през сълзи към върховната сила на вселената: с какво моят народ е заслужил тежката участ на разединението? Защото и за Йовков патриотизмът е религия, чиито ритуали се изпълняват от героите на художественния му свят с нечувано благоговение. Един от тях е и безименният старец-добруджанец, коленичил и гологлав пред белия граничен камък като пред икона. И в премрежения му поглед се четат неописуема скръб, защото там някъде, на запад, лети като видение душата му. Името България за него се е превърнало в най-възвишения символ, с него той ще заспи вечния си сън. За него тази благословена земя е „последната и вечната родина“.

Тази своя религия — патриотизма — Йовков внушава на художественния си свят, населен с най-разнообразни характери. Персонафикацията на природата и животните е подчинена на същия идейно-творчески замисъл. След всеобщото душевно запустение в осиротелите семейства на село Люляково, на фона на масовата народна драма и надежди за скорошно освобождение, се откроява с цялото си величие към патриотичния дълг Балкан (и името е показателно) — голямото граничарско куче. То не е обикновеният помощник на човека, а нещо много повече — реалното и символното се взаимопроникват и Балкан придобива чисто човешки качества. Може надеждите на хората да са миражни, сърцата да са забулени в скръб, но истинската им вяра продължава да живее. Защото завръщането на кучето е вече символ на българския дух. И в тая безкрайна мъка, която прозира от човешки умните му очи, селяните откриват аналогичните свои драми. Каква страшна печал четем в насълзените очи на връщащите се от полето жени, дочули болезнения протяжен вой на кучето, който наподобява Йеремиевия плач на цялото българско племе през вековете. Като сомнамбул и безпътен призрак се движи животното из родните предели на селото, чертаейки мъката си по старата граница. А неговият трагичен край, който веднага става легенда, не внушава ли гордия стоицизъм, упоритост, беззаветна преданост към родината — черти, толкова присъщи на националния характер („Балкан“)? Сам авторът споделя пред приятеля си Г. Райчев непосредствено след написването на разказа: „Плаках и писах — не знам какво е излязло . . .“⁷ Изстраданото авторово родолюбие ще прозвучи и през ликуващата гордост на стария селянин, посрещнал българските войници, който пропява името „българин“ („Седемте“). Крепени единствено от вярата-надежда, тези измъчени българи активно приемат своето избавление, а неописуемото въодушевление отключва масовата енергична мощ на участието в суровите сражения. С този факт се обяснява задъханата реч и изключителната динамичност на героя, който прозира през решител-

⁷ Цит. по Й. Йовков. Пос. съч. Т. I, с. 523.

ните действия на човека; попаднал в гранична ситуация („Българка“). В този разказ можем да забравим името на героинята Шина (името на прототипа е Минка), но остава родовото понятие, което блестящо защитава своята художествена функция в повествованието. Емоционалните трепети на индивидуалния характер следват извивките на бойното сражение, вътрешният динамизъм на персонажа се уплътнява от външния му и вътрешния портрет, лаконично пресъздаден от автора, от метафоричната внушителност на раздвижения декор, който активно участва в боя. В същност въпреки художественото обобщение Йовков е максимално близо до действителното събитие, до онзи масов ентусиазъм на българското родолюбие, което се реализира в напрегнатите ситуации на сражението. Един от очевидците и участниците в „Добричката епопея“, Т. Кантарджиев, разказва по този повод: „Мнозинството граждани... излязоха по хълмовете във от града да наблюдават боя. Полека-лека те свикнаха с опасността от пръскащите се над главите им шрапнели и свирещи около тях куршуми. Някои по-сърцати полека-лека се доближиха до самата позиция. В момента на кризата, когато всичко влезе във веригите, някои от разпалените безстрашни родолюбци заместиха нестройните, други носеха дори във веригите патрони и вода за нажежените картечници... Между тях имаше 12-годишни деца и 70-годишни старци... Когато огънят свършено утихна, ... гражданите от всички народности и възрасти от двата пола, масово се затекоха на позицията при победителите, спасителите им. Акламираха следващия по окопите генерал, стискаха сърдечно ръцете на юнаците, целуваха ги!“⁸

Йовков в действителност регистрира патриотичния народен порив, неугасим във всички български земи. С какво благоговение и неописуема гордост в насълзените си очи старият македонски българин дядо Наум целува шинела на българския капитан. Защото в тази вещ вижда символа на очакваната свобода („Водачката“). Както някога, в зората на освобождението от отоманско иго, Вазовият дядо Йоцо поздравяваше нова България. Действителните ситуации са идентични; емоционалните трепети — също. А какво трогателно величие се крие в готовността му дори да умре от ръката на брата-освободител, ако извърши предателство. Едно мъжество на родолюбието, което избухва с пълната си мощ през тържествения звук на ликуващите камбани, през радостните сълзи на хората, които посрещат победителите и освободителите си. Повелята на сърцето диктува поведението на целия народ и отделната личност. Масовите сцени на ликуващия възторг при посрещането на българските войници наподобяват онези трогателни празници на българската душа, която със същото благоговение и признателност е посрещнала преди четири десетилетия руските богатири в българските земи. Дори сега този празник е по-величествен, защото е и осъзнат. Българите от освободените райони не са някогашните роби със стадна психика. Те вече са почувствували свободата в душите си посредством мощните тласъци на надеждата. Войната е само акт на узаконяване, на присъединяване към общата съдба на родината. Като неударим порой вървят българските полкове към турската граница. Временното им спиране е само кратък, но решителен размисъл пред съдоносната предприета крачка — войната с вековната империя. И тук се налага от само себе си аналогията, която Йовков прави: „Замисленото спиране на Цезаревите легиони пред Рубикон.“ В полетата на равна Тракия зазвучава мелодията на родния език, подет от освободители и освободени. И в онази знаменателна фраза — „Братко, най-после!“ — авторът дочува „облекчителната въздишка след дълго и мъчително страдание... ликуващия вик пред чудото“, което триумфира. Съзерцаваните покъртителни сцени оживяват в повествованието под формата на авторовата директна изява: „Видях майки,

⁸ Й. Йовков. Събр. съч. Т. I, с. 526.

които издигаха високо малки деца, за да могат да видят войниците, видях напети моми с открити, доверчиви очи, видях побелели старци в набожни и мълчаливи пози.“ Да, празникът-сын на вековете става реалност; празник и за самите войници и началници, които вжидат в своите мълнииеносни победи общия подвиг на нацията, непобедимия полет на изстрадащата народна душа. В суровата външност на дружинния командир, в отсечените му жестове и къса енергична реч след първата голяма победа долавяме не само мъжествената прелест на воина, но и бурната радост на човека-българин. А полетът на неговия поглед сочи там, на юг, взорът му улавя мрачните очертания на зловещите одрински фортове, призрания силует на Султан Селим. Неудържима военна страст, ламтеж за славата на големите изпитания? Писателят-воин Йовков е категоричен и пределно лаконичен — обяснението е в родолюбивия дух, който превръща чудесата в сияйна действителност. През мрака на природните стихии, „белите“ нощи на тревоги и трепети, ослепителния блясък на прожекторите всяко българско сърце усеща в себе си сиянието на родината, „загриженото огнено око на старата граница“. Тази тясна ивица земя, преживяла заедно с народа хиляди превратности, множество метаморфози, придобива митологически смисъл в Йовкова интерпретация. Тя засиява със светостта на столетни традиции, ликува с всеобщото ликуване, страда в народната трагедия. Действително тази земя не е облагородена от аромата на красиви цветя, както синорите на нивите; там нищо не никне, но от нея всеки българин дочува сладостните тръпки на родния химн. „На старата граница скръбта за изгубената родина е много по-силна, отколкото вред другаде. Тук, близо до чуждата земя, по-силно някога се е чувствувала привързаността към своята. И сега там животът и на най-последния, най-наивния и беден човек добива по-дълбок, по-значителен смисъл, защото в неговата душа по-силно блика сега чистата струя на скръбта по родината.“ Да, земята родна у Йовков се превръща в самостоятелен художествен образ-символ, чиито психически дълбини асоциират с вековното мъченичество и подвизи на народа. В това единство се крие тайната на нейното боготворене като мит. Не се ли чете в погледа на войводата, някогашен другар на Апостол Петков, отправил огнен взор към Вардарската долина, едно мистично сливане с нейната превратна участ. „Пред далечното видение на Пирин, като пред жертвеника на един храм, тоя млад и бледен момък и неговите другари поднасяха и обричаха най-чистата си и най-скъпа жертва: своите младини, своята кръв и своето сърце“ („Пирин“). Сбъдват се в новото време думите на най-големия сред титаните на македонското освободително движение Гоце Делчев: „Не е достатъчно да бъдеш народен труженик, без да е констатирано от самия народ.“⁹ И не са ли достойни продължители на неговото легендарно дело потомците му Владимир Чопов и Тодор Чопов, загинали почти две десетилетия след неговата смърт в името на своята принадлежност към България.¹⁰ В една проникновена характеристика на Гоце Делчев, направена от Климент Шапкарев през 1934 г., четем: „По мое мнение Гоце би приел една малка славица . . . : да пише някога в историята, всемирната история на всички културни народи в света от всички векове, че съществува на земното кълбо български народ, че има от тоя народ една част, която се казва македонски българин . . . И че македонските българини са потомци на Кирила и Методия, що преди 1000 години дадоха светлина на цялото славянство. Днес тия същите македонски българини работят и се жертвуват за своя политическа свобода, за да издигнат знаме, хубаво за цялото човечество, за всички народи във всички векове, знамето на абсолютната свобода и безграничната любов,

⁹ Цит. по Гоце Делчев. Спомени. Документи. Материали. С., 1978, с. 245.

¹⁰ Пак там, с. 280.

както той ги разбираше. И в тая борба на своите сънародници и Гоце е бил редник от първите.¹¹

Йовковите художествени обобщения предхождат по време тези размисли. Разказът „Пирин“ е инспириран от онова колосално напрежение на българския народ непосредствено преди Междусъюзническата война, когато изтощените войски от Чаталджа, Одрин, Булаир са отправени към Западна Тракия и Македония. Един безспорно престъпен и недалновиден акт на двореца и главно командване, който довежда до катастрофа. Писателят интуитивно е почувствувал неизбежното. Затова горчивата тъга на родолобеца извира от всяка фраза на поествованието. А заедно с това и беззаветната обич и преданост към отечеството и вярата в неговото възкресяване; надежда, която прозира през мъчителните меланхолични нотки на спомените и свързаните с тях скръбни тонове на настоящето.

Йовковият патриотизъм не е манифестиран дори когато есеистичното слово на художника интерпретира великите мигове на войната. Неговите герои не парадират с името България дори и в най-вихрените атаки. Но тя е неизменно в техните сърца и души като светиня. Велик мълчаливец, българинът предприема мъжествено главолонния поход към смъртта. Но тази величествена саможертва, в която смелостта и доблестта са съвсем естествени състояния на душата, осъществява подвига пред олтара на родината и човечеството. С каква непокрита гордост писателят подчертава суровото и благородно превъзходство на българската армия над френската („При Струма“). Това поетическо сравнение извежда българина с всичките му достойнства пред лицето на света. Тези сурови и упорити хора, корави синове на Балкана, не познават ефектите на красивия жест, парадният вой на барабани и тръби не звучи в душите им, но тяхната сила наподобява неударимостта на пороя, който помита всеки враг, стъпил на родната земя. Защото те като митологическия Антей от тази земя черпят своята непоколебима мощ.

Белетристът Йовков е истински поет на българската земя. В това романтично сливане с нея има нещо знаменателно, което възлиза до обожествяване, до пантеизъм. И не само в художественото творчество бликат авторите лирически емоции. Самата му психическа същност сякаш дава крила на неговото въображение. Не подлежи на никакво съмнение една негова изповед, която пресъздава преклонението на детето Йовков пред природата. И още нещо, не по-малко съществено: силната памет на човека и писателя, способността му не само да извика спомена, но и запазването на онази поезия, която блисти с истинска светлина само в очарования (и очарователен) поглед на детето. Въпреки че възрастният човек, преживял жестоката проза на живота, е отдалечен значително по време от наивния детски свят. Всеки голям поет носи в душата си ведрата омая на един безкраен детски мир . . . , за да бъде наистина значителен художник. „Най-обикновени неща — пише Йовков — са ми правила най-чудни и тайнствени впечатления — малкият поток, който се движи между камъните, мъхът, надвесените треви, спотаените цветчета, вечер хладината на тревата, сенките, шумовете — то беше страшна, фантастична митология.“¹² Да, съзерцаването на природата е един безкраен празник за Йовков. Почти в нито един от „военните“ си разкази той не пропуска да намери най-подходящото място на родния пейзаж, който оживява посредством авторите субективни видения. Ето една романтична вечерна картина. На фона на царствено гордата Витоша, която като жив човек преживява спомените на столетията и надеждите за бъдещето, се спуска вечерта: „Ниското, близко до хоризонта слънце потъмняваше и чезнеше в тая мъгла,

¹¹ Цит. по Гоце Делчев. Спомени. Документи. Материали. С., 1978

¹² Елин Пелин и Йордан Йовков. . . , с. 154—155.

безжизнено и хладно, като угасваща комета, предметите губеха строгите си реални очертания и целият пейзаж добиваше странната призрачност на сън, наумяваше фантастичното видение на приказка („Те победиха“). По същия начин, пленен от безкрайната ведрост и зеленина на Добруджа и лазура на родното небе, Йовков ще почувствува една „мистична прелест“ пред „лицната красота на цялата природа“. Преминал през спомена, този пейзаж излъчва авторовата носталгия по миналото, което мами очарования дух със своята небесна мелодия („Добрич“). Липсва всякаква преднамереност и самоцел в художествения природен детайл. Напротив, той се превръща в своеобразен символ, който извиква обобщената представа за безкрайното българско мъченичество, неговите непрестанни полети към родния Юг. Разказът-очерк „При Струма“, в който като ударни единици звучат лирически лайтмотивни нотки, прилича повече на стихотворение в проза. А неговият финал се уплътнява от пеещите вълни на Струма, която носи на юг „хладината от снеговете на Витоша“, горската шума от Пирин и Рила. Като че ли дочуваме онзи меланхоличен финал на Траяновата балада „Тайната на Струма“ — „белия блясък на Егея // с черни листи да покрий“. Но Йовковият пейзаж е жизнерадостен — той изразява в символен план ведрата надежда на писателя след голямата победа на българското оръжие — разбитата френска бригада Бротие при Струма. Субективният авторов възторг от природата превръща художествения пейзаж в живо същество, което е в непрекъсната комуникация с персонажите в разказите. През погледа на своя герой писателят вижда чаровните звездни нощи в Добруджа, мистичната енигма на смълчаното небе, падащите звезди — една фантастична феерия, която открива две светулки в мрака — очите на приятеля, отпразил своя поглед на юг, към България („Надежди“). По такъв начин пейзажът се командва от човешкото присъствие, превръща се в индивидуална и народна душевност. „Понякога природата щедро изсипва много красота и много дарове само на едно място и свързва завсякога с него съдбите на един народ. И както в древните религии, в душата на народа се поражда и живее една мистична обич и поклонение към това място . . .“ („Пирин“). Поетическата красота на Пирин тук не е просто опитване на перото, самоцелно възхищение. Нито пък онази песенна възхвала на планината от страна на планиниците играе автономна роля в повествованието. Любовта към Пирин и песента са обреден ритуал, достигнал тържествения си апотеоз, който звучи в хармония със светия завет на един от най-достойните синове на Македония — Апостол Петков — Енидже-Вардарското слънце.

Любовта на Йовков към родината, родната земя и народа обаче не е еднозначно понятие. Както птицата, която не би могла да лети в пространството, ако не изпитва противодействието на средата, така и Йовковата обич е катализирана от гневни нотки, отправени към великата несправедливост, постигнала България след националните катастрофи. И тук навлизаме в „територии“, които в миналото са се тълкували превратно, сега се премълчават или са своеобразно „табу“. Намираме се на достатъчна дистанция от тогавашната гореща ситуация на войните. Империалистическите апетити на буржоазните правителства в балканските страни са отдавна история. И ако все пак се занимаваме с подобни проблеми, то не е, за да ровим люти рани в миналото. Единствената цел е да се намери истинският ключ към Йовковата военна белетристика. А за да стигнем до нейните дълбини, необходимо е да разберем авторовата личност и творческа индивидуалност. Да разберем и да простим . . . простимото. Не представлява никаква трудност с късна дата да обвиняваме човека-творец в най-тежки земни грехове. Защото много от събитията са изкристализирали в тяхната истинска светлина. Но не е особено леко да се пренесем в неговата епоха, да вземем неговото място и да се опитаме с чувствителността на робот да правим обективна характеристика на съвремението и в същото време да го претворим по „закони“

те на красотата". Човекът е живо същество и нищо земно не му е чуждо . . . включително заблужденията и грешките. Само ангелите са безгрешни, но те са нематериални, плод на неизчерпаемата човешка фантазия . . . измамна непогрешимост на въображението.

Въпреки че изхожда от идеалната представа за доброто и злото, Йовков не е пасивен съзерцател на тяхното реализиране в живота. Особено е непримирим той, когато злото надделява, когато то засяга неговия народ. Затова с такава публицистична страст не само защитава българското, но и сипе укори върху причинителите на нещастията в родната земя. И всичко е въпрегнато, за да възтържествува доброто. И той като композитора Хендел би могъл да каже за себе си: „За мен би било досадно, ако доставях на хората само удоволствие. Моята цел е да ги направя по-добри.“ В такъв дух е осъществено цялото Йовково творчество, включително и неговият „Летопис (1912—1918)“, въпреки че на места тук есеистичната фраза регистрира някои избухвания, които няма да се повтарят в останалите му разкази за войната. Действително военният кореспондент през Първата световна война е пределно категоричен, когато осъжда завоевателите в Добруджа. Без обаче да хули румънския народ. За Йовков това е политическа авантюра на развихрени национални страсти, в които великите сили играят немаловажна роля. Но неговото етично-художествено измерение на тези събития е друго; и особено ярко се налага то след тежките национални погроми. Неслучайно! Драматичните мигове на един народ се превръщат в авторова интерпретация, в същност на колективната съдба; този драматизъм е своеобразен катализатор на човеколюбието, породено от народната (не официално политическата) мярка за добро и зло. На тази основа неговият патриотизъм придобива и общочовешки измерения. Малко по-късно, през 20-те години, М. Кремен ще акцентува художествено именно върху трагедията на българското племе. Не непогрешимия ореол на българския войник ще пресъздаде той в „Брегалница“, а онази негова душевност, която вижда с прозрението на ясновидеца настъпващата пропаст за България. Патосът на вдъхновението и възторга е останал далеч назад във времето — като че ли между Балканската и Междусъюзническата война е минала цяла епоха, макар че те непосредствено преливат една в друга. Точно в тази отчайваща равностетка на смутното съвремие душата народна клокочи с неизказаното напрежение, в което се долавят спотаените гневни гласове против една недалновидна политика. Едно мълчаливо неодобрение, още по-страшно с мнимата тишина, която го забулва. Защото по-късно то няма да закъснее да се прояви със стихийната си мощ през кървавите дни на 1918 г. Сам М. Кремен оценява драматическата съдба на българския народ. В своя предговор към 2. изд. на „Брегалница“ от 1946 г. той пише: „Това падение . . . отклони пътя на новата ни история. То помрачи светлият ѝ възход и засенчи ярката звезда на младата ни държава. То стегна обръча около нас, скъса лаврите от тракийската победа, принуди ни да отстъпим Добруджа, Тракия, Македония и като ни разори и отчая, гласна ни към решения, които ни доведоха до катастрофи. Войниците протестираха с негодувание и формени бунтове: те бяха против преместването ни от Одрин и Чаталджа към Брегалница . . . Те намираха тази война излишна и смятаха, че конфликтът за Македония трябва да се разреши без проливане на кръв. Те усещаха, че корабът на България няма добър кормчия и всеки миг може да потъне в тъмното и бурно море . . .“¹³ Така самото усилено време след погрома провокира авторовата интерпретация в „Брегалница“. У Йовков обаче между разказите-есе, в някои от фрагментите на които гневният глас на твореца осъжда „поборителите“ в Добруджа, и действителните събития има минимална дистанция във времето. Оперативният им характер от

¹³ Цит. по П. 3 а р е в. Панорама на българската литература. Т. III, С., 1978, с. 56—57.

„Летописа“ е очевиден. Кореспондентът на „Военни известия“ получава сведения от самия пожар на бойните действия и реагира мълниеносно на действителните репресии над българщината в Добруджа. Макар че това едва ли може да бъде пълно негово оправдание. При по-спокойна обстановка неговите разкази съдържат като необходимо структурно звено психологическата интензивност на драматичните паузи, които със своя подтекст провокират друга насоченост на художествената атмосфера. Докато в „Летописа“ тези елипси невинаги изпълняват голямото си предназначение. Убедителен е Йовков, когато съумява да внуши през трагедията на добруджанския българин неговите надежди за присъединяване към майката родина. Писателят вижда не толкова житницата на България изгубена, колкото траурния креп, обвил човешките сърца. Защото за Йовков изгубването на Добруджа е равносилно на велика национална трагедия. Ако за Вазов тази родна земя представлява бойни полета, където победоносно летят българската пехота и конница, за Йовков Добруджа е индивидуална и народна душевност, скъп отломък от Отецеството. У Вазов Добруджанската конница (от едноименното стихотворение) наподобява колективен митологически герой, непобедим и безсмъртен в своя подвиг. У Йовков същата конница придобива всички човешки, реални очертания, опоектизирани от автора. Това е белият ескадрон, който лети в атака като вихър и красотата на този устрем символизира полета на вечния човешки дух към високите хоризонти на прекрасното и възвишеното. Затова и кървавите сражения са елиминирани. У Вазов Тутракан, Мачин, „паметниците“ в Добруджа са по-скоро символ на неувяхваща бойна слава, преобладава патосът от постигнатите победи. У Йовков всички тези имена са нещо родно, облъхвани от омайната прелест на спомена по поезията на тази земя и... безкрайна тъга, когато тя е изгубена. Темата „Добруджа“ го преследва цял живот. През лятото на 1930 г. той споделя, че има готови сюжети за един роман с историческа тематика „от времето на цар Иван Асен“. „Друг роман от Добруджа, в който искам да разкажа съдбините на този край през войните и после войните; два-три разказа пак оттам; из даскалския си живот една редица разкази; една работа, замислена през войната край Места; „Старият бор“ — за един генерал от запаса след войните и пр. . .“¹⁴ Не толкова историята като събития-истини привлича Йовков, а народната митология на старото и новите времена, бойната страст на българина във войните. Авторът иска да проникне в колективната душевност, която се проявява ясно в напрегнати епохи. Затова войната у него не е художествен импулс на момента. Това страшно античовешко събитие оживява като художествена реалност под формата на колективна и индивидуална психика, като истинска народна логика. Така в мъчителната горест на онзи старец, коленичил пред стария пограничен камък, авторът прочита неоправданото и жестоко нещастие на целия народ. Една драма, която отключва изблиците на святата ненавист в очите на младите момчета—български войници, принудени да напуснат своята земя. И вярата в утрешния ден („На старата граница“). В какво се коренят тези надежди-блянове? — в най-мощното оръжие за българския народ: хилядолетната устойчивост на българския език, жив и непоклатим. Затова героят от „Надежди“ „страда, но . . . е безкрайно щастлив“. Над него и народа като най-сигурна опора бдят благославящите „десници на двамата солунски братя . . .“ Ето я силата, която осъжда актуалната действителност, неприета от здравия разум. Йовков не изопачава събитията от нерадостната хроника на Добруджа. Той е максимално близо до живите проблеми на деня, пресъздавайки, макар и лаконично, всички борби за запазването на българския език и култура в завоюваната земя. Неговото сърце ликува с безкрайната радост на хиляди хора, които посрещат първия български влак, преминал през новата гра-

¹⁴ Елин Пелин. Йордан Йовков. ., с. 174.

ница. Реалните му преживявания се преплитат с масовата психоза на народа, който с някакъв мистичен трепет очаква пролетните лъчи на своя Гергьовден („Отвъд границата“). Както Вазовата Македония посреща своя Великден. Гневният тон на неговото слово припламва едва когато стават реални фактите за масовите репресии на отстъпващата румънска армия над мирното население („Баладжа“). Тук възмущението му наистина не познава граници. Но има един съществен детайл в друг негов разказ, който бива написан по-късно — отнася се пак за военните събития в Добруджа. Явно времето е изчислило непосредствените гневни изяви, останало е само най-важното между хората: любовта, състраданието към изпадналия в нещастие. Така младото, съвсем непознато момиче Мария ще пролее една бисерна сълза за участва на пленения български офицер („Пръстенът“). Един неволен жест на женска слабост и голямо човеколюбие. Дори когато безспорните факти говорят в негова вреда (откарването на румънски селяни в концентрационни лагери), Йовков пак ще опита своя най-силен аргумент — изконната българска човечност като народностна психика. Противопоставяйки обаче тази вродена доброта на тъмната маса румънски пленници, авторът им прави обобщени психологически характеристики, които със своята категоричност не убеждават. Тук явно не е успял („Кръстопът“). Йовков навлиза в несвойствени води — опитва се да примири две величини, които са различни по своите цели и следствия: официалната политика на българското правителство и душевните добродетели на нашия народ. Но когато лелеяният блян за освобождение на добруджанския българин достига решителността на подвига, войната за Йовков се превръща във възторжен празник, който съперничи в онези прастари български ритуали на плодородието. В този смисъл Йовковата война не е символ само на смъртта, която покосява хората по бойните полета. Поетическото му въображение я представя като една стихия, която съперничи на природните сили, непознаващи препятствия в своя ход... в името на очакваното и „близо чудо“ — освобождението („Надежди“).

Йовковата религия на патриотизма остава като константна авторова душевност и общобългарска величина и в разказите, посветени на Първата световна война. Белетристът поет се възхищава от традиционната нравственост на българина, възпята в прастарите явявания, обичаи, ритуали, в които се проявява неговата национална психика. Служил като пограничен офицер през войната, авторът е имал очевидно възможност да уплътнява безкрайните самотни дни и нощи с размисли върху трайните ценности от душевността на своя народ. Неговият разказ „Светата нощ“ звучи като една тайнствена симфония на очарования му дух, който изпитва голямата носталгия по нещо, несъществуващо в настоящето. Защото военната ситуация временно е отстранила от неговото съзнание копнежа по чисто човешките радости. Затова споменът по някогашните слънчеви детски дни засявя като поетическа реалност, която замества суровата актуалност. Композирани от няколко епизода, разказът е един ведър тържествувач химн на най-кристален хуманизъм, изведен в общочовешки план. Конtrapунктните структури на повествованието подсилват основната музика на цялото. Войната действително присъства с всичките си зловещи атрибути — с прикритите си хиляди оръдия, с тъмните лабиринти на телените мрежи, с окопите и разораните от снарядите полета. Но този обобщен злокобен прираз е замлъкнал пред тайнственото безмълвие на южната лунна нощ; една прелестна тишина, озвучена от мелодията на песента през празничната нощ. Няма вече врагове, излишни остават всякакви тревоги и уставни задължения за бдителност. Всичко е погълнато от омаята на човеколюбиви братски чувства, които поразително напомнят чистотата на детските преживявания. Омразите на войната свеждат покорно бойните си мачове пред тази хармония на човеколюбието. Като недействителни сияния проблясват хората в тази чудна феерия на нощта, състра-

данието към бедния малък човек — „нарушител“ на границата, се проявява с йовковска непосредственост и величие. Не е ли този разказ един косвен упрек към войната, която е нарушила естествено-красивите взаимоотношения между хората . . . независимо от тяхната националност?! — като че ли подтекстовата атмосфера и цялата структурна система на разказа точно това внушава.

С неподражаема сила на поетическото слово Йовков реализира кратките, но внушителни със своята неповторимост празници на войнишката служба. Онази омая на бързо летящото време, превърнато от войнишката илюзия в безкраен миг на дружбата и човечността. В такива моменти треската на жизнерадостното чувство като с магическа пръчка отстранява всичко, което напомня походи и сражения. Остава само носталгията по чистите преживявания на миналото, сладката тревога пред очаквания празник („Срещу Нова година“). „Страшните“ военни, застанали пред импровизираната новогодишна трапеза, с нищо не напомнят суровите бойци, спечелили не една битка. Дори в техните разговори се намесва, колкото и парадоксално да е това, темата за любовта като трайна духовна връзка между хората. Богато нюансираните анализи на този проблем-загадка издават дълбокия духовен живот на тези хора, изкристализираните през изпитанията убеждения. И все пак напрежението на военната обстановка присъствува — не само в тревожното очакване на майора, извикан внезапно в щаба; тя се чувства, тази тревога, и в песента на импровизирания хор, който с някаква драматична предопределеност и настойчивост пее:

Наливай, о друже, на здравната чаша!

Кой знай що със нас ще се случи занаяпред?

Да, със съдбовна категоричност песента напомня и предупреждава: тези ефимерни мигове са откраднати от една страшна повелителка — смъртта. Философската теза „лови мига“ е твърде далеч от непринудената атмосфера на новогодишната войнишка нощ; нищо общо и с епикурейско-сентименталната разнежност на разгулната компания в мирния живот. Пят хор, брулени от ураганите на войната, пет обречените може би. Но каква сурова красота се крие в подобни емоции, каква сила и величие на духа. Това е кораво-мъжествената романтика на военната служба. Има нещо до болка идилично и в живота на граничарите („Случайни гости“). Напомнянето на военния устав за бдителност само приятно разнообразява монотонната атмосфера на военния бит. Но най-голямото разнообразие настъпва със сюрприза от случайното „посещение“ на двамата годеници. Тогава постът „Бяло море“ се превръща изведнъж в уютно и безбурно домашно огнище, стоплено от волната и тъжна моряшка песен на рибаря-грък, уплътнено от красиво-миловидните топли очи на неговата млада годеница. Колко трябва на войника, за да запее душата му нежните мелодии на любовта-чувство.

Но Йовков намира празниците във войнишката душа и след щастливо извоювана победа. Жизнерадостните надежди на македонския българин за освобождение се сбъдват. Неслучайно авторът, визирайки главната героиня на разказа „Водачката“, прави връзка между сегашната война и легендарното дело на македонския революционер Енидже-Вардарското слънце. Бащата на Вангели — младата учителка — можеше да не бъде в близкото минало войвода, близък човек на Апостол Петков — това може да е достоверен факт, още по-вероятно — художествена измислица. Важно е друго — цялото село ликува при посрещането на своите освободители. Има нещо мопасановско и в подчертаното усърдие на войниците, които следват своята водачка, за да обхоят чуждата военна част; и във френетическото „ура“, с което я поздравяват, навлизайки триумфално в селото. Това е неподправената масова радост на родната кръв, която посреща своите братя. Издигайки българското до общочовешкото, Йовков художествено подчертава всички ценности на своя народ. Така „вражеският“ войник-разуз-

навач усеца с цялото си същество топлината на българската гостоприемност, безкрайната доброта на поп Стефан, трогнат от скритата болка на „чужденец“, която се проявява в неговите скръбни очи („Предвестникът“). А финалът на този разказ достига кулминационните мигове на трогателното величие, сътворено от всеобщата радост на масите, от щастливите погледи на хората, които посрещат младия български офицер — действителен предвестник на свободата. Може ли младото момиче Мария да не остане дълбоко трогнато от непринудения спонтанен жест на младия кавалерийски офицер, който ѝ подарява кулени за Вяра — сестра му — скъп пръстен?! Не материалният ефект уплътнява тази сцена, а онази велика поезия на хуманността и благодарността на човека-воин към някогашната постъпка на състрадание, оказана му от момичето като пленник. Защото нейната бисерна сълза, която удивително асоциира с брилянта на пръстена, се превръща от спомените-реминисценции на героя във велик символ на човеколюбието („Пръстенът“). Внушението на писателя-хуманист-психолог е категорично: такъв е българинът — зад суровата му външност на воин, мрачната решителност пред изпитанията на войната, предизвикателен към самата съдба в боя, той носи богатата душа на човек. Затова и онзи старец-добруджанец, преживял всички ужаси на чуждото нашествие, свидетел на безумната храброст на шепата български кавалеристи, през драмата и оптимизма на очакването ще застане по стар български обичай с хляб и сол като жив паметник, който посреща своите освободители („Седемте“). Ето я изстраданата от векове религия на българина. Формата на този прастар ритуал остава непроменена, но съдържанието му е винаги различно, възпламенено от емоциите на конкретния миг. Дори и в кръвопролитните сражения, които сеят смърт, Йовков търси преди всичко красотата в човешката душа. Малкият незабележим човек се превръща в герой не като воин, а с поетическите импулси на душата, която като чувствителна мембрана отразява тихия шепот на беломорската нощ; излъчва самите тайнствени вълни към най-невинните — птиците и децата. Трепти тая душа с поезията на всемира. Само войната като безцелно избиване на хора остава далеч от чувствителността му. Чужд на войската страст, героят ще изпита мъките и радостите на творческия акт точно по време на най-свирепото сражение. Може би това е чудното вдъхновение на екстремния миг, защото героят е твърде далеч от страшната реалност. Чудото наистина е станало — масовата смърт се оказва безсилна пред вечното изкуство („Чудният“). Дали и самият Йовков не е от изключителната категория на тези „чудни“ хора, който учудва читателя с хуманизма на своите военни разкази.

Не става ли подобно чудо с младата цигуларка-виртуоз, чийто концерт се превръща във вълшебен празник за хората? С пълно основание можем да се запитаме: какво е присъствието на войната в разказа „Песента на Солвейг“? — никаква видима проява. Може би е само внушена посредством действителната фигура на някогашния гимназист, сега офицер, който изиграва решителна роля в триумфа на артистката. Това е разказ, който дължи своя живот на асоциациите-спомени, оживели в душата на младото момиче. Трогателно-нежното внимание на младия офицер към майка му, сцена, наблюдавана от момичето, по необясним начин асоциира с идиличната картина — среща на Пер Гинт с неговата бедна майка Озе. И от цигулката се изтръгват онези божествени стонове на тихата печал, които хармонират с меланхоличната безнадеждност на есента. Същите неземно-фантастични тонове на мелодията ще прозвучат и във финала на този разказ-поезия като вечни акорди на празниците в човешката душа... константен песенен монолог независимо от кървавите превратности на съдбата.

Войната може да бушува с цялата си ярост, но художественото слово интерпретира нейното ехо. Независимо от тревогата в душите на хората те живеят в своя малък оазис на хармонията, вълшебно царство на надеждите и колосал-

на жажда за красота. Действително морното съзнание на тежко ранения ротен командир при Смол несигурно отброява шрапнелите на атаката, но гласът на разума бързо бива заглушен от тъмните гласъци на подсъзнанието, което видоизменя тези пратеници на черната смърт в „страшни бели лебеди“, символ на победилния живот („Другар“). Същият бял цвят на чистотата в любовта между учителката и офицера ще осъществи музиката на целия разказ „Белите рози“. В душата на стария опълченец Спас ще настъпи коренен прелом, типично йовковски прелом, който познаваме от финала на „Албена“. Трогнат от съзерцаваните щастливи мигове между двамата млади, старият човек ще запази техните бели рози като най-красноречив спомен и символ на младостта и красотата. Като че ли отново преживяваме поетическия смисъл на онзи червен карамфил, който съединява две трагични съдби — на Шибил и Рада. Не откриваме ли в душевните ридания на Спас онзи човешки ропот против кървавата слава на войната, причинила трагедията на младото момиче. Но неговите стонове регистрират и друго — бляна по красотата, която по силата на най-висшата справедливост хората трябва да осъществят . . . , за да няма повехнали души и горчиви съзли. Да, във всички моменти на войната — делниците и празниците на военната служба, тежките безкрайни мигове на атаките, Йовков не е безстрастен описател на съзерцавани картини. Цялата тази реалност е превърната от магията на художествената реч в нова стойност — емоционално-психическа. Независимо дали авторът изповядва собствените си душевни трепети под формата на есеситично-чувственото слово или предизвиква гласа на колективната и националната психика.

Мнозина Йовкови изследвачи са подчертавали, че не баталните сцени стоят в зрителното поле на художника. По-точно, не толкова сраженията уплътняват художествените характери и военните ситуации, а нещо друго, която е първата и най-важна предпоставка за бойните победи. Йовковите войници са преди всичко селяни, които и в непривичната обстановка, в която са попаднали, живеят интензивно с мисълта по великата прамайка — земята. И това с особена сила се отнася за Балканската война. Ето ги Йовковите „земляци“: след преминалата вихрушка на сраженията, пристигнали уморени в обезлюденото село, заживяват мирен живот. Като че ли никога не е имало смърт, няма и да има. Построяването на землянките, подреждането им, естетическото оформление на обстановката не само запълва цялото им време, но и е част от психиката на българския бит — онзи стремеж към красотата в живота, постигната с труд. Впрочем авторът им вдъхва и своята житейска концепция. Тези хора притежават колкото част от народностната българска душевност, толкова и индивидуалната психика на твореца, която е перманентно негово качество. Към края на живота си в една своя изповед Йовков изказва своята и на цял народ „религия“: „Понякога съм се заглеждал в синора — как завива, издигнат над пътя между нивите, млъчлив, а сякаш със съзнание, че дели две души, две сърца. Може тия души и тия сърца да са враждебни, но той иска да покрие тази враждебност с цветя и да я смекчи, да я направи по-примирителна.“¹⁵ И сега възприемането на синора на войната в душите на селянина не се различава съществено от мирновременния период. Въпреки че хора загиват, кръв се лее по бойните полета. При тях тези факти достигат като ехо, което нарушава за миг мислите им, но след това се възстановява отново нормалният ход на нещата. Живее българинът с настоящето на войната като тежка необходимост, но цялото му съзнание е насочено към миналото и . . . бъдещето — от него той очаква мира, за да се възстанови отново безбурната хармония на миналите дни. Откъснати от родните огнища, земляците се чувствуват попаднали в един водовъртеж, който им е съвършено чужд.

¹⁵ Елин Пелин. Йордан Йовков. . .

И както в мирния живот уважението към старейшината на село е на голяма висота, сега промяната в този „статут“ не е съществена. Стоил със своя спокоен характер и мъдра преценка на събитията покорява всички в ротата — без да притежава власта на началника. Напротив, той е най-малко „войник“ от земляците. С каква нега усеща той миризмата на земята, пробудена за нов живот от топлите пролетни лъчи. Като че ли индивидуалната душевност на Стоил получава своите невидими импулси от вечната природа — нещо жизнерадостно се чете в усмивката на човека-селянина-труженика-естета. С пробуждането на земята всички тези селяни във военни дрехи заживяват онази велика чиста радост на търпението, която от незапомнени времена е изпълвала с трепет душата на труженика; търпението на селянина, който от сеитбата до прибирането на реколтата, почти цяла година, е свикнал да се надява, да очаква благоволенieto на природните стихии, за да заживее мирен и щастлив живот. Затова той чувства всеки трепет на земните недра, всяко гневно избухване или слънчеви ведрини на небесните висини. Всяко нарушаване на този психически ритъм предизвиква съответното емоционално преживяване у селянина — независимо от това, че е на война. И тази стихия той схваща като природна, която трябва да се преодолее с тежък труд. Така и Йовков достига до същите истини, до които се е домогнал и Антон Страшимиров в народоведческите си студии и романа „Вихър“. Но докато Страшимиров директно синтезира българската народностна психика, под формата на фрагменти-научни трактати, у Йовков индивидуалната и колективната психика е представена като дихание на самите герои. По такъв начин те се уплътняват като художествени характери в повестта „Земляци“. Дори и в молебените на фронта българинът не усеща мистичното сливане с бога. Продължителната панихида в полка изчерпва търпението на войнишката маса. Но щом започват трогателно-емоционалните мелодии на ирмосите, апатията бързо изчезва, възцарява се пълна тишина, в която всеки дочува шепота на душата си. Това са най-интимните мигове, в които сърцето пее своите тихи мелодии, индивидуалната душевна изповед достига границите на великото примирение пред евентуалната смърт в името на нещо голямо, значимо, скъпо. Липсва дори и сянката на коравия военен дух в подобни моменти. Имаме чувството, че тези хора, впили благоговееен поглед в земята, никога вече няма да я напояват със собствената си кръв. Те са толкова далеч от ламтежите за бойна слава, радостите на нормалния живот са ги завладели напълно. Има нещо детско чисто и в енергичните закачки между земляците, и в онова съсредоточено внимание, с което слушат Стоил (не толкова смисъла на религиозното слово, произнесено от него), и в онези възторжени поздрави, които изпращат по жеравите в родните си огнища; дори и в ропота на Никола против тегите на военната служба се долавя спонтанно бликналото чувство, не толкова осъзнатият бунт. Защото и той е емоционално грабнат от ведрата атмосфера на пролетта. Няма нищо войниствено и във вихреното хоро, чийто мъжествен герой е вторият от земляците — Никола. Сега той е обект на възхищение. Тук има нещо много сходно с живописната картина на ръченицата в повестта „Жетварят“. Йовков така е градира изявата на своите герои, че те изпъкват с най-доброто от своя характер. Така Димитър може да бъде обект на доста обидни характеристики от страна на Никола, но същият шегобиец мълчаливо и кротко, със замечтани очи ще слуша майстора-разказвач на приказки. Един задушевен микросвят, чиято психика продължава своя живот от мирновременния период. Стоил е концентрирал в себе си всички добродетели на българина: трудолюбивия стопанин, който изпитва истинска наслада от работата, стадната психика на множеството, в която е натрупана много мъдрост през вековете, безкрайната тъга по родното огнище, когато е далеч от него, великия български стоицизъм пред изпитанията на войната. И онази пределна чистота, която особено ярко прозира през спомените за родния кът. Има

нешо знаменателно и в прословутата упоритост на българина, който, без да бъде фанатик, върви с ведро съзнание против опасностите на сраженията. Тази нова, непокорна стихия — войната — трябва да се обуздае, да се стигне до добър край, въпреки че екстремната ситуация на атаката предизвиква съответната реакция в душата. Всяка извоювана победа се възприема с трогателното умиление на хора, които добре са си свършили работата. А как умира само българинът?! Реалист в живота, който умее да гледа дори и смъртта спокойно в очите, той загива тихо, без поза, като всеки голям човек, чието красноречиво мълчание е най-убедителният паспорт за неговото величие. Покосени от шрапнелите на избухващите снаряди, Варенов и Стоил остават като вечен символ на бойното дружелюбие, бликнало по времето на най-свирепата стихия. Поетът Йовков е съумял да омекооти тази смърт посредством лирическите тонове на пролетния пейзаж, който като някаква заупокойна молитва внушава вечността на природата и преходността на земния живот. Да, остава тя — вечната и святата — земята. Какво удивително символно звучене притежава една от финалните фрази на повестта: „Ние търпим, господин подпоручик, ама тя не чака — земята. Виж я на — тя приказва!“ Думи на Стоил, пророчески слова, които съдържат цялата житейска мъдрост-истина за българина.

С подобна топлина се отличават и други Йовкови разкази, в които той с почти документална точност пресъздава походите и сраженията през Балканската война. И тук звучи с категоричността на истината българската народопсихология, синтезирана от непосредствените наблюдения и преки контакти на автора: „Никой не се оплака, никой не възропта, но всички бяха въздържани и спокойни. Те тъй бяха свикнали с тая обредна тържественост да посрещат и чакат всеки тежък и свят труд: сеитба, жетва. А тежък идеше сега труд: войната, голямата и страшна война.“ Разказите „Паметният ден“, „Отвъд“, „Първата победа“, „Пред Одрин“ представляват единен цикъл, чиято конструкция следва хронологията на действителните военни събития. Към тях може да се причисли и „Кайпа“. Читателят става свидетел на една колективна душевна вселена, събрала като във фокус в себе си всички мъчителни изпитания на войната, умиленето и ентузиазма на народните маси, „неотразимата хипноза на множеството“, сепнато пред жертвите на бойното поле. И в този цикъл Йовков е верен на своя писателски натюрел — широките батални платна почти не присъствуват в повествованието, пресъздадени са по-скоро походите, психическият устрем преди атаките. Зловещият лик на смъртта е по-скоро символично обобщение, което напомня за своето присъствие като една съдбовна необходимост. Но въпреки злокобния шепот на този призрак с много по-голяма сила се налага виталността на един народ, чиито трепети наподобяват пулсиранията на едно огромно сърце, което регистрира безпогрешно кардиограмата на колективната душевност. Така приливите и отливите на сраженията се редуват с една динамична интензивност, която засяга както психиката на граничните ситуации, така и спокойната атмосфера на отдиха. Удивителното безгрижие пред смъртта по време на почивките съвсем не е декоративна показност, а съществено качество на силния човек, който умее както да се разтовари от напрежението, така и да се концентрира в решителни мигове. Строгий военен устав играе малка роля в подобни ситуации. Това е по-скоро една самодисциплина, обединяване на всички сили пред съоблиения момент на атаката, болезненото хладнокръвие пред смъртта, най-сетне — негласно колективно решение на множеството да се свърши максимално добре „работата“, която предстои. В зловещата тревога на очакването преди атаката трепти като опната струна народната душа, доброволно приетата смърт катализира тайнствената потенциална сила, извършва се чудото на масовите превъплъщения, предизвикани от някакво магическо обаяние на мига. Ето я тази прословица наша военна страст, която избухва в определени моменти със страшната

си разрушителна мощ; един спонтанен избух, без да е бил възпитаван в мирно време. Тогава българинът действително престава да бъде закрепостен към земята, волният стремителен полет на духа се издига „над стихии на природата и над смъртта“. Това е осъзнатият истински масов героизъм, който черпи жизнени сокове от виталността на племето. Няма дори и сянка от слепия фанатичен бяс на неразумната храброст. С погледа на голям хуманист-народопсихолог Йовков вижда в това „зловещо тържество на смъртта“ (покритото с трупове бойно поле пред Одрин) не само горката печал и всенародна скръб, не само гордия стоицизъм на българина и неговото велико търпение, но и тържествуващата мелодия на бойното другарство; възхищение пред тези добродетели изпитва той, но в същото време и най-нежното състрадание към хората-неприятели и уважение към онази свята дума „родина“ („ватан“), която с мистична горест произнася плененият турски подофицер. Това е всеизвестната, типично Йовкова религия на безбрежното човеколюбие.

Ако трябва да се резюмира Йовковата естетика на войната, най-лаконичният израз е: търсене на човека във войника, не обратното. В същност това е част от неговия хуманистичен поглед върху света — откриване на човека дори и в звяра. Писателят никога не забравя, че войната се осъществява от живи хора, които притежават своя индивидуална психика въпреки масовата психоза на боя. „Хората не се раждат войници“ — една максима, която Йовков следва; трансформацията им в бойци съвсем не означава дехуманизация. В художественото претворяване на бурната реалност нашият писател е склонен да следва повече естетическата концепция на Фридрих Шилер: „Нашето удоволствие от идеални характери не губи нищо от напомнянето, че те са поетически фикции, защото всяко естетическо въздействие се основава върху поетическата, а не върху историческата истина. Поетическата истина обаче не се състои в това, че нещо действително е станало, а в това, че е могло да стане, следователно във вътрешната възможност на нещата изобщо.“¹⁶ Колкото и да е близо до автентичните факти, лично наблюдавани или съобщени, за писателя те са началният пункт, от който тръгва, за да осъществи онази правдоподобност, без която е невъзможно изкуството. Дори в редките случаи, когато пресъздава картината на бойното поле, отрупано с трупове, Йовковата интерпретация се превръща в психическа величина — зловещите резултати от немилостивата коса на смъртта оживяват през душевността на автора или на героите. Безпристрастието на съзерцателя решително липсва. Равнодушието никога не е било присъщо на хора със силни чувства. Да не говорим за опиянението от масовата смърт — това противоречи както на неговата индивидуална психика, така и на българския характер. Йовковата война е преди всичко възхищение от титаничната храброст, безпримерната жертвот готовност, от разумната смелост на българина-войник. И нищо чудно, ако емоционалните обобщения на тези национални качества достигат границата между реалното и легендарното. Самата действителност му представя безброй примери на фантастични прояви. Особено характерен в това отношение е разказът „Един спомен“. Претворен е един от най-героичните и трагични епизоди на Балканската война — една от атаките при Чаталджа. Изглежда това епохално събитие е направило потресаващо впечатление на времето, защото то е пресъздадено и от други наши творци: от експресивно-задъханото слово на Антон Страшимиров и епико-лирическата реч на Кирил Христов. Есепистичната мисъл на Йовков открива епохалното в подвига, издига го до космически висини. В първата редакция на произведението от 1914 г. има един пасаж, в който авторът привежда мнението на един от турските делегати в Лондон:

¹⁶ Вж. Литературен фронт, г. XXXVI, 28 февр. 1980, с. 7. Из подготвената за печат книга от изд. „Наука и изкуство“.

„Турция има още двама непобедими генерали: Холерата и Чумата.“ Авторът продължава: „и те са били победени“. В „Разкази“, т. II от 1918 г., този пасаж липсва. Не битката сама по себе си интересува белетриста, а „безумната храброст и беззаветното самопожертвуване“ (в суперлативна форма), които доминират в сражението. Описателните елементи липсват в повествованието — дочуваме само авторовите възторжени впечатления, преклонението му пред масовия подвиг. Трагичните мигове от стремителния шурм на „Черната река“ (Кара-су) засияват с ореола на легендата, с неограниченото въображение на фантастиката. И наистина каква титанична жертвоготовност и храброст трябва да притежават тези изтощени от холерата хора, които в момент на безпаметно откровение пред лицето на настъпващата смърт, при това убедени, че ще загинат, могат да извикат на следващите ги техни другари: „Напред! Ние ще се удавим, но вие минете по нас!“ Този безпрецедентен звезден миг ще звучи като рефрен няколко пъти в разказа, за да създаде максимална температура на повествованието. И самият писател, потресен от „спомена“, ще възкликне: „Какъв трагизъм и каква чиста и безпределна доброта има в тия думи! В тях е цялата душа на любими и млади хора, на мъченици и херои. Ето защо и самата тая случка не се виждаше вече тъй, както в същност може би е станала, а се рисуаше картината на едно чудо, пред което се благоговее и в което трябва да се вярва. А там, в окопите, ония, които слушаха тоя разказ, сами създаваха в душите си тая легенда, но вярваха в нея.“ Къде е тук действителното и къде — фантастичното видение. Йовков сам разрушава границата между тях, създавайки своя мит за великото „страдание“, което е неделимо от великата „любов“ към народ и родина. Същата максимално нагорещена атмосфера лъха и от разказите „Мустафа ачи“, „Триумф“, „При езерото Туркойа“, пресъздаващи вихрените победи на българската конна армия в Добруджа. Пълна липса на всякакво високомерие към победените; безгранична любов, състрадание и съчувствие към победените; безгранична любов, състрадание и съчувствие към падналия; изключителен такт на разбиране към вътрешната драма на доверяващия враг. Защото какъв неприятел може да бъде победеният или мъртвият. „Мъртвият не ни е враг“ — ще отреагира със същата болезненост един от най-нежните български лирици, Д. Дебелянов, в стихотворението си „Един убит“. Защото и неговата хуманистична концепция наподобява Йовковата. Но още по-ясно проличава това в авторското „аз“-повествование. Наблюдавайки уясните на бойното поле след една от кървавите атаки на Одрин, тази безкрайна морга, събрала знойната мъка на цял народ, Йовковото сърце ще затрепти с голямата болка към падналите хора-турци. „Нима в тия мъртъвци можеше да се вижда врагът, нима имаше място за ненавист, за мъст? Тия ризи, тия бедняшки прикърпени дрехи, и те са били грижливо съгвани с треперещите пръсти на някоя любеща ръка, и върху тях са падали едрите, горчиви съзли на раздялата“ („Пред Одрин“). И в посочените три разказа звучи с пълна сила мелодията на хуманизма. Особено характерни в това отношение са финалните им акорди. Битките са отшумели като пролетен вятър, победата и поражението са налице. Остава най-същественото: болката и страданието на човека. Така в страшния мъжки плач на пленения румънски майор Йовков вижда не толкова личната драма на командира, загубил със своята самоувереност едно сражение, колкото трагедията на разбитата му бригада и на неговия народ. Защото постигналото го нещастие е събудило в душата му мъчителните пророчески импулси („Триумф“). Тежко раненият офицерски кандидат, пленен след страшната кръвопролитна битка, след като ѝ прави кратка мъчителна характеристика, замира в трепетите на непоносима болка... не от раните, а от изпитания ужас по време на боя („Мустафа ачи“). А елипсовидната линия от набучените пикси след поражението на казашката конница не е ли един трагедичен вик против опу-

стошенията на войната. Затова Йовковото състрадание, без да достига до Вазовия алтруизъм, е най-чиста проба човеколюбие.

И във вихрените атаки Йовков не открива омразата у българина към врага. Осъщественият с цената на много жертви победен устрем е по-скоро победа на волята, на коравия дух, мигновено опустошително избухване на потенциалната психическа енергия, върховно напрежение и издръжливост пред онази съдбова минута, която решава изхода на боя. Такава е атмосферата на разказа „Мустафа ачи“. Като че ли цялата вселена е призована като свидетел и активен участник в масовото сблъскване на две упорити воли: отчаянието на безнадеждността и ентузиазма на дълга. С удивително майсторство са пресъздадени два кулминационни момента в разказа, които наподобяват фантастичната тоналност на легендата. Настъпва масово стъписване на позицията, след като нелепата случайност — свършването на патроните — прави положението почти безнадеждно. В този миг обаче се проявява суровата красота на индивидуалния подвиг. Една силна, непоколебима воля (на командира на батареята) успява да извърши невъзможното. Командите се изпълняват с нечувана бързина и трогателно себеприношение. Въодушевлението достига онази граница, отвъд която следва само тъмната неизвестност на безумието. Летят в бесен карьер към позицията раклените командири, стреляйки с пистолети, като древни колесници препускат муниции, тръгнещите от напрежение и умора коне допълват атмосферата на екстремния миг. Настъпва най-сетне със съдбова неумолимост „последната и отчаяна защита на всички артилеристи“: „Мерник нула! Поправка 50!“ — рязка команда, изпълнена блестящо. Белегистът дори не счита за необходимо да отдели повече място за детайлно описание на баталната сцена. Едрите шрихи са му достатъчни. Побеждават ентузиазмът и непоколебимата воля. „Те бяха шепа хора. А ставаше някакво чудо и в него възкръсваше сякаш старинна легенда.“ Временно емоционално затишие. . . , за да започне тласъкът на втория рунд, не по-малко драматичен и напрегнат. И тук Йовков акцентува предимно на нервните трепети преди боя; преди да прозвучи твърдата заповед на генерала-командир на конната дивизия: „Дивизията в атака!“ Но тази шеметна езда на смъртта не придобива размаха на широка батална сцена. И тук Йовков е задъхан и пределно лаконичен — визира само отделни фрагменти на боя и бърза да призове нощния мрак, който скрива всичко. С по-голяма епическа широта е пресъздадено сражението в разказа „Триумф“. Смъртта шестува на воля по бойното поле — зловещата песен на картечните, басовото боботене на оръдията се сливат със страшния звек на сабите и дивото нечовешко „ура“ на атакуващите. Този привиден, адски хаос като че ли заличава всички ортодоксални канони на военния устав, остава като пълен господар на положението само дръзкият устрем на непоколебимия в победата човек, обаянието от предвидливостта, личната храброст на кавалеристите. „Битката беше колкото кратка, толкова и кръвопролитна“ — кратка информативна фраза, с която авторът „спира“ боя. Никакви трупове и стонове на умиращи и тежко ранени. Но с каква поетическа сила се откроява картината след победоносното сражение. В мистичното сияние на тревожната вечер кървавочервеното небе отразява възторжената маса строени кавалериисти, чието бурно и нестихващо „ура“ разпалва още повече небесния пожар. „Има нещо подобно в една картина на Верещагин, но нейните ефекти остават по-слаби. Такава сцена не знае в мрачната си летопис дори и великата Запорожка сеч“ — авторовата гордост прелива в мощната аналогия-обобщение.

Не е необходимо да си войнолюбец, за да провокираш читателя в съучастие (и съпричастие) с красотата на военната атака; съвсем недостатъчно е и прякото авторско участие в действителното събитие. Има нещо друго, което създава магията на художественото творчество — уметелото дистанциране на таланта от непосредствените наблюдения и преживявания, за да се видят в ця-

лото им величие фактите в тяхната дълбочина. И хуманната разумна оценка на явленията. . . парадокси на литературното изкуство, които осъществяват Йовков като велик художник. Как иначе бихме си обяснили почти спокойната атмосфера на разказа „При езерото Туркойа“, когато в сюжетния му център лежи бурното и кръвопролитно сблъскване на огромни военни маси. От птичи полет писателят съзерцава стремителната и свирепа атака на конната казашка „лава“, която се носи в бесен галоп към българската позиция, преминава през нея и. . . загубва битката. Тази непоколебима устойчивост и твърдост на защитниците, от които никой не отстъпва, нито се отмества встрани, с право учудва хорунджия Рибаленко, който с възторжеността на младостта изповядва на разпитвания го български поручик: „Молодци! Молодци! Нищо подобно не бяхме виждали. Вред другаде, щом ги наближихме, всички хвърляха пушките и дигаха ръце. А тия — прилепили се като заковани в земята и после — стрелят те в гърба. . .“ Хуманистът Йовков съсем бързо ще „свърши“ сражението, възторгът му от бляскавата победа ще бъде туширан посредством една трагична сцена — плътната маса казашки джигити, преминали през най-горещите пунктове на боя, отнасят трупа на убития си атаман — полковник Жабдоров. Последен акт на трогателно внимание и уважение към военачалника и човека; и този акт внушава както драмата на войната, така и авторовото съчувствие към човешкото мъжествено страдание. Нито дума на презрително отношение към поваления, пълна липса на гняв и омраза към него. Не високомерното великодушие, което убива по-сигурно от куршум, а благородното уважение към достойния в двубоя противник. Такъв е художникът-хуманист Йовков, в подобна светлина се налагат неговите индивидуални и колективни герои. Защото това не са безсмъртни титани, слезли от митовете, за да населят един художествен свят, а обикновени смъртни хора, които, сложили крак на безсмъртното стреме на своето време, реализират митологическите координати на новата ни история. Величавото у българския войник е именно в това, че е човек. . . с всички трепети и чувства на живото същество. Затова с пределна яснота и разбиране възприемаме непринудения разказ на ранения млад подпоручик („Белият ескадрон“). Това е една интроспективна автохарактеристика на човека, застанал пред безмилостния поглед на смъртта, и в същото време естетизирана психическа ретроспекция на едно сражение. Достоверността в повествованието е подсилена от „аз“-присъствието на участника в битката, но художественото обобщение е очевидно. Защото не детайлите на импозантната кавалерийска атака интересуват героя и автора, а онази неописуема красота на светкавичния устрем, с който се носи белият полет на белия ескадрон. В призивната „мелодия на кавалерийските тръби“ се долавят както тревогата пред неизвестността, така и упоителната музика на вярата в подвига на живота. „Не е ли това тъй странна красота, която съчетава в себе си близостта на опасността с екстаза и мрачния устрем на смелостта?“ Именно на тази тръпнеща красота акцентува белетристът — на върховното напрежение преди атаката, когато граничният миг обединява всичко в едно бясно пулсиращо сърце, когато животно и човек са пропигнати от комплексния порив на надеждата и твърдата увереност в успеха. Като че ли и тишината на прозрачната вечерна синева е призвана в разказа, за да се открий с пълната си сила вихрушката на белия ескадрон, който като поетически рефрен звучи в цялото произведение, създавайки неповторимата му атмосфера. „Атаката, разбира се, успя. Но това като че ли не ме интересуваше вече“ — думи на героя-разказвач, които се покриват напълно с авторовата естетическа концепция за войната изобщо.

Йовков винаги се е възхищавал от безпримерната красота в подвига на силните мъже. Тези, които „спокойно и безстрашно отиват срещу самата смърт“ не като екзалтирани фантоми, а като живи хора, обичащи живота. Попадали в самия вихър на боя, през кошмарите на свистящите куршуми, те запазват

удивителното спокойствие на силния характер, към който изпитва уважение и самата смърт. Такъв е полковник Колев — епизодичен герой от разказа „Първата победа“. С подобно хладнокривно безразличие към опасностите се проявява и старшият на пограничния пост Борис („Граничари“). А игрово-подигравателните думи на майора, отправени към ослепителните лъчи на прожектора, който свети от одринските фортове, не са ли израз на един разумен човешки героизъм, който не се проявява само в сражения: „Свети, свети! Инак как ще намерим позицията. Ха, тъй! Посвети ни. . .“ Това са корави мъже, които пред нищо не трепват, защото изпълняват повелята на дълга, но се водят по трепетите на сърцето. Затова и авторът с някакво умиление се любува на смелите млади мъже от патрулите, които сами, пред най-предните позиции, бродят „в някаква палата и капризна игра между живота и смъртта“ („Пред Одрин“). Йовков е напълно прав, когато емоционално обобщава тези изключителни състояния на човешката психика. Защото те надхвърлят всякакви обикновени представи за нормалното в живота. „Господи! . . . какви момчета! Маладци! Вървят си, вървят си тъй. . .“ — възкликва Никола, възхитен от упорития флегматичен ход на българските вериги, които вървят през град от куршуми и шрапнели. . . непобедими, твърди като неумолимата съдба. Същият герой, възбуден до краен предел, обхванат от неудържимата стихия на безпаметен гняв след раняването на подпоручик Варенов, ще повлече цялата позиция в атака. Накъсаната, нервна реч е точно копие на душевното му състояние: „Момчета! — вика той пресипнало и диво. — Тука! Тука! Аз тях. . . ей сега! Сега! Сега! Баста!“ („Земляци“). Само подобни хора са в състояние да поднесат запаления факел в барутния погреб на войнишката душа, чиято могъща лавина помита всичко по своя път. Ето една картина, която по своя масов характер на екзалтирано въодушевление и раздвиженост на багрите наподобява трагичното сияние на лаврите от Сливнишката епопея. Турците са отстъпили, първата победа е спечелена. Но поддръжките, без да знаят това, защото нощта е скрила от погледа им изхода от битката, се турват без заповед към огнената линия. „Какво би могло да спре тия живи вълни от хора, опиянени и увлечени сякаш от някакво безумие?“ — разсъждава авторът. Това е вече масовият подвиг на благородната мъст. Те виждат: гори селото, запалено от турците. Там гинат техни братя, мирни хора, обхванати от паниката на бягството. Затова пък финалът на епизода се превръща в неопируемо ликуване, в което радостният плач на спасените прелива във всеобщия вик „ура“ („Първата победа“).

Тези чисто йовковски батални сцени са по-скоро обобщени впечатления на автора от сраженията. Действително присъствуват някои детайли на боя, които уплътняват живописната широта на картините. Но те са само шрихираны моменти от случката — за да импулсират дистанцираното от конкретните факти авторско изумление и възхищение. „Закрити зад хълма, не можехме да видим всичко, което ставаше напред. Пред нас чувахме само беснеещата адска буря. Какво ставаше там? Това вече надминаваше човешките сили и като че не хора се биеха, а някакви тъмни, свръхестествени сили сееха разрушение и смърт. Не беше ли това излязло от бреговете си море, което заливаше и рушеше всичко? Някакъв грамаден пожар, в който с оглушителен трясък падаха цели здания? Налетял на вековен лес, ураган, който кършеше клоне, събаряше стари, грамадни дървета? Или пред нас се разкриваше някаква бездънна пропаст, в която падаше и се рушеше цялата земя?“ („Кайпа“).

Войната за Йовков обаче не е само възторг от победните сражения или ликуване на освободения народ. Не е и само видение, което възбужда тъмни предчувствия за една жестока трагична участ. Тя е и онази страшна реалност, която обезлюжда цели селища, сипе трупове по бойните полета. След всяка битка, победоносна или не, настъпва със своята неумолимост „тъжният обред“ на проверката, на злокобната равносметка. „На бойното поле няма тая рязка и привич-

на граница между живота и смъртта“ — но въпреки придобития навик да се гледа на смъртта като на обичайно явление спомените за някогашните живи хора гори сърцето и съзнанието. Суровостта на битката не изключва, а възпламенява емоционалната атмосфера на отдиха. Тези драматични мигове на равносметката кореспондират с трагичната участ на онези българи, които по силата на една недалновидна политика и страшната последица от националните катастрофи остават извън пределите на родината. Но мъжката болка по загиналия боен другар придобива други нюанси — това е страданието по човека изобщо, като съставна част от битието на всемира. Въпреки че външните опростени ритуали на масовите погребения се изпълняват с привичната методичност на обикновения акт. И тук българинът е опозитизирал тъжния обред: „И това не е жестокост, не е и незачитане и небрежност. Това е душешвната и трогателна близост, която иска другарството и еднаквата участ“ („Земляци“). Кротката тъга на тези изповедно-аналитични мисли кореспондира с общочовешките измерения на представата за живота и смъртта.

Има хора, чиято смърт представлява в миниатюрен вид синтез-повторение на целия им живот. Съдбата на Йовковите герои е такава. Обикновени хора, те не носят в раниците си маршалския жезъл, не мечтаят за Аустерлиц и Ватерло. Не са родени и живели под знака на римския орел. Дори във вихрения полет на сраженията, когато побеждават и гинат, съвсем не мислят, че вършат някакво велико дело в името на родината и човечеството. Действително те винаги печелят битки, изпълват се със законна гордост от победите, сияят от радост пред свършено извършено дело, но никога нямат самочувствието на избраници, които единствено могат да се справят с тежките ситуации. И от това още повече изпъква тяхното величие. Защото именно пред дребните епизоди на живота и войната човек се проявява в естествена светлина; тогава той не притежава представителното лустро, което обикновено си слага, ако е изправен пред изпълнението на големи всесветски задачи. Такава е и смъртта им — пак един обикновен епизод на живота, когато човек трябва да си откъдне като след тежък труд. И никакви фанфари и топовни салюти не означават тази вечна почивка. „Елбасан — тъй се казваше това село. Но сега тая дума добиваше други смисъл. Елбасан! Това е кървавото и жестоко сражение, мрачното шествие на смъртта, гръмотевиците на топове и бурята на урата, болката и отчаянието на предсмъртния вик, възторгът и опиянението на победата. Елбасан — това е тишината на смъртта, почивката след тежка и болезнена умора.“ Но епилогът продължава... в душите на останалите живи. След своята смърт Стоил ще продължава да витае в мислите и думите на своите земляци. И в сърцето на белетриста-хуманист. Наблюдавайки отблизо стотиците и хилядите трупове пред Одрин, Йовков осъществява едно драматично описание, което потриса въображението, сковава мисълта и чувството. Тези трупове, застинали в гримасата на последната искрица живот, представляват една покъртителна няма сцена след достойно изиграната тежка трагедия, наречена живот и смърт.

В творчеството на Йовков всички перипетии на войната засияват с мъжествената сурова красота на воина, титаничното му величие пред лицето на подвига и смъртта, безпримерната жертвоготовност в името на народ и родина, нечовешки устрем към постигане на естетическа хармония в отношенията между хората. Така и той включва своята „военна“ белетристика в мощния поток на нашата патриотична литература. Посветена на войните, тази литература излъчва онова благородно сияние на хуманистични ценности, изконно качество на българския дух, който, понесен от художественото слово на творците, преодолява гравитацията на миналото и заживява като непреходна стойност с повелите на настоящето и бъдещето.